

JUSTYNA SPYCHALSKA-STASIAK*

Majsterkowanie (z) *bricolage*. Rekonstrukcja wybranych założeń filozoficzno- -metodologicznych koncepcji Joe L. Kincheloe

Tinkering (with) bricolage. Reconstruction of selected philosophical and methodological assumptions of Joe L. Kincheloe's concept

Streszczenie

Bricolage jako dociekanie filozoficzne to krytyczno-konstruktywistyczna perspektywa badawcza zaproponowana przez Joe L. Kincheloe. Jej praktyczna implementacja opiera się na wykorzystywaniu różnych narzędzi filozoficznych w celu wyjaśnienia procesu dociekania i zapewniania wglądu w założenia, na których opiera się on koncepcyjnie (Kincheloe, 2008). Rozważania podejmowane w tym artykule zmierzają do charakterystyki współtworzących *bricolage* przedzałożeń filozoficzno-metodologicznych. Ich refleksyjna recepcja warunkuje bowiem możliwość rzetelnego wykorzystywania tej perspektywy w praktyce badań naukowych. Dokonaną rekonstrukcją kierowało następujące pytanie badawcze: Jakie przedzałożenia epistemologiczno-ontologiczno-metodologiczne składają się na praktykę badań wykorzystujących *bricolage*, zgodnie z koncepcją Kincheloe? Materiałną podstawę rozważań wyznacza zbiór zestawionych w bibliografii książek oraz artykułów. Szczegółową, choć z całą pewnością niewyczerpu-

* Justyna Spychalska-Stasiak, Katedra Metodologii Badań i Studiów nad Dyskursem, Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, Polska, e-mail: justyna.spychalska.stasiak@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7870-7469>.

jąca odpowiedź na postawiony problem badawczy przedstawiam w trzech tematycznie wydzielonych częściach artykułu. W rozdziałach pierwszym oraz drugim dokonuję charakterystyki epistemologii i ontologii złożoności. W rozdziale trzecim zwracam z uwagą na aktywną wizję metodologii. Zaprezentowane w artykule treści, choć tematycznie uporządkowane, przenikają się wzajemnie, prowadząc do reprezentacji wybranych aspektów *bricolage*.

Słowa kluczowe:

Joe L. Kincheloe, *bricolage*, dociekanie filozoficzne, aktywna wizja metodologii, epistemologia i ontologia złożoności

Abstract

The bricolage as philosophical inquiry is a critical-constructivist research perspective proposed by Joe L. Kincheloe. It's practical implementation assumes the use of various philosophical tools to help clarify the process of inquiry and provide insight into the assumptions on which it conceptually rests (Kincheloe, 2008). The considerations undertaken in this article are aimed at the characteristic of the philosophical and methodological assumptions that co-create it. Their reflective reception determines the possibility of a reliable use of the bricolage in the practice of academic research. The undertaken reconstruction was directed by the following research question: What epistemological – ontological – methodological preconditions make up the practice of research using the bricolage, in line with Kincheloe's concept? Its material basis was the collection of books and articles listed in the bibliography. A detailed, though certainly not exhaustive answer to the research problem posed is presented in three thematically separated parts of the article. In chapters one and two, I describe the epistemology and ontology of complexity. In chapter three, I draw attention to an active view of research methodology. The contents presented in the article, although thematically arranged, intertwine, leading to the representation of selected aspects of the bricolage.

Keywords:

Joe L. Kincheloe, *bricolage*, epistemology and ontology of complexity, an active view of research methodology, philosophical inquiry

1. WSTĘP

Kategoria *bricolage*¹ występuje w międzynarodowej refleksji humanistycznej stosunkowo niedługo. Jej początki sięgają okresu intensywnego rozwoju strukturalizmu², a status współczesny wyznacza strategia badania jakościowego³. W ciągu niemalże pięćdziesięciu lat zapoczątkowana przez Lévi-Straussa (1966) metafora „epistemologicznego majsterkowicza” przekształciła się w oryginalną i kontrowersyjną perspektywę badawczą (zob. Johnson, 2012; Spychalska-Stasiak, 2020). Jej filozoficzno-metodologiczne podstawy wypracowane zostały przez Joe L. Kincheloe (1950–2008), kanadyjskiego reprezentanta pedagogiki krytycznej, współzałożyciela (wraz z Shirley R. Steinberg) *Międzynarodowego Projektu Pedagogiki Krytycznej im. Nity i Paulo Freire*⁴ (zob. Willinsky, 2010; Steinberg, 2011). Zaproponowana przez niego wizja „badawczego majsterkowania” została osadzona w antyesencjalistycznej, krytyczno-konstruktywistycznej koncepcji

¹ Zdaniem Martyna Hammersleya (1999, s. 575, za Hèrail, Lovatt, 1984) etymologia interesującego mnie wyrazu wskazuje na jego powiązania z francuskim językiem potocznym, w którym *bricoleur* oznacza „złotą rączkę (majstra od wszystkiego), a nawet drobnego oszusta”. Claude Lévi-Strauss (2001, s. 32), w pierwszym rozdziale książki pt. *Myśl nieoswojona* stwierdza, że „w dawniejszym znaczeniu czasownik *bricoleur* stosuje się do gry w piłkę i w bilard, do polowania i jazdy konnej, zawsze jednak dla sygnalizowania ruchu ubocznego: odbijającej się piłki, psa odbiegającego samopas, konia oddalającego się od linii prostej dla ominięcia przeszkody”. Powszechnie przyjęte i akceptowane znaczenie interesującej mnie kategorii w naukach społecznych i humanistycznych pochodzi ze wspomnianej powyżej pracy Claude Lévi-Straussa (2001, s. 32). Zgodnie z zaprezentowanym przez niego punktem widzenia *bricoleur* to „człowiek, który używa własnych rąk, posługując się środkami zastępczymi w porównaniu ze środkami zawodowców”.

² Mówiąc o strukturalizmie, mam na myśli jedną z najbardziej wpływowych teorii filozoficzno-humanistycznych XX wieku, której teoretyczno-metodologiczny fundament wyznaczył m.in. Claude Lévi-Strauss (zob. Burszta, Kempny, 2002). Jego zainteresowanie analizą subiektywnej świadomości reprezentantów kultur przednowoczesnych doprowadziło do stworzenia metafory „epistemologicznego majsterkowicza”, który poznaje otaczający go świat za pomocą narzędzi będących pod ręką. Wykorzystywany przez niego repertuar środków jest zawsze ograniczony, a możliwość jego modyfikowania sprowadza się do zamiany tego, co znaczące, w to, co znaczone i odwrotnie (Lévi-Strauss, 2001, s. 32–33). Dokonując permutacji określonego przedmiotu w jego dotychczasowym układzie, *bricoleur* wprowadza element nowości do zastanego *status quo*.

³ Omawiana kategoria wprowadzona została do badań jakościowych przez Normana K. Denzina oraz Yvonne S. Lincoln (2009, s. 24–28). Stworzony przez nich opis badacza jakościowego jako *bricoleura* i twórcy patchworków wzbogaca dotychczasowe myślenie o możliwościach prowadzonego w tej strategii badania. W dokonanej charakterystyce autorki wyróżniają aż 5 typów *bricoleurów* (interpretacyjnego, metodologicznego, teoretycznego, krytycznego i politycznego). Wykorzystywane przez nich narzędzia, takie jak: montaż, *pentimento* lub improwizacja jazzowa, prowadzą do wywarzania „zespół[u] płynnych, wzajemnie powiązanych wizerunków i reprezentacji”.

⁴ Zob. <http://freireproject.org>.

badania. Dążenie do budowania sprawiedliwego, bardziej demokratycznego społeczeństwa współwystępuje w niej z akceptacją twierdzenia o możliwości jego wytwarzania za sprawą procesów wiedzytwórczych. Połączenie konstruktywizmu z założeniami teorii krytycznej kreuje intrygującą przestrzeń dialogu pomiędzy różnymi perspektywami i paradygmatami (zob. Guba, 1990). Umiejętne wykorzystywanie wynikających stąd szans, możliwości i ograniczeń czyni z *bricolage*'u sztukę refleksyjnego dokonywania wyborów, w której „dziedzina teoretyczna łączy się ze światem przeżywanym, a nowe formy poznania oraz badania wyłaniają się” (Kincheloe, 2004b, s. 45).

Zgodnie z sugestią Kathleen S. Berry (2004), długoletniej współpracownicy kanadyjskiego pedagoga i współautorki jednej z najważniejszych z omawianego zakresu książek (Kincheloe, Berry, 2004), podstawowe wskazówki dla praktycznego działania badaczy-*bricoleurów* wynikają z refleksyjnej recepcji towarzyszących im przedzałożeń epistemologiczno-ontologiczno-metodologicznych. Rozważania podejmowane w tym artykule zmierzają do ich charakterystyki na podstawie koncepcji Joe L. Kincheloe. Zaproponowana przez niego wizja „badawczego majsterkowania” utożsamiana jest z „krytycznym, multi-perspektywicznym, multi-teoretycznym oraz multi-metodologicznym podejściem do badań” (Rogers, 2012, s. 1). Jej cechą szczególną jest rozbudowana refleksja metodologiczna, sprowadzająca teoretyczną konceptualizację pojęcia: *bricolage* na poziom badań empirycznych. Akceptowanie założeń epistemologii i ontologii złożoności, świadome odrzucanie pozytywistycznego rygoru poznania, aktywne majsterkowanie personalistycznych projektów badawczych oraz akcentowanie refleksyjności i multiparadygmatycznej świadomości badacza, to tylko niektóre ze zobowiązań *bricoleura*, które wywierają wpływ na sposób wykorzystywania tego podejścia w praktyce badawczej. Systematyczna eksploracja przedstawionych w tabeli 1 baz artykułów naukowych pozwala na stwierdzenie, iż akademickie zainteresowanie perspektywami *bricolage*'u wzrosło znacząco w ciągu ostatnich trzydziestu lat.

Tabela 1. Zestawienie liczbowe wyników wyszukiwania w naukowych bazach bibliograficznych

BAZY ARTYKUŁÓW NAUKOWYCH														
Taylor and Francis			SAGE			Wiley Article Collection			Google Scholar			KBN		
1991	2001	2011	1991	2001	2011	1991	2001	2011	1991	2001	2011	1991	2001	2011
2000	2010	2020	2000	2010	2020	2000	2010	2020	2000	2010	2020	2000	2010	2020
5	20	74	1	18	22	-	7	9	7	38	200	-	6	7

Źródło: opracowanie własne.

Podczas gdy w latach dziewięćdziesiątych ubiegłego stulecia liczba artykułów naukowych, w których odwoływano się do tego pojęcia, była nieznaczną, w pierwszym dwudziestolecu XXI wieku ich liczba wzrosła niemalże trzydziestokrotnie. Wprawdzie tego rodzaju arytmetyka nie udziela odpowiedzi na pytanie: czy jest ona wskaźnikiem adaptowania nowej perspektywy badania, czy też przejawem metodologicznej mody, jednak w kontekście rozważań podejmowanych w tym artykule wydaje się argumentem przemawiającym na rzecz uważnego śledzenia losów tej perspektywy w praktyce badawczej.

Bricolage inspiruje badaczy realizujących badania podstawowe lub stosowane na pięciu kontynentach (zob. Spychalska-Stasiak, 2020). W niektórych projektach jest traktowany jako platforma twórczej współpracy pomiędzy uczelniami oraz osobami zakorzenionymi w problemach praktycznych danej społeczności. W innych dostarcza teoretyczno-metodologicznej podstawy do efektywnego projektowania i realizowania zamierzeń badawczych. Pomimo to omawiana perspektywa nie jest entuzjastycznie przyjmowana wśród reprezentantów nauki (zob. Hammersley, 1999; Johnson, 2012). Pośród licznych argumentów przytaczanych na rzecz jej nieprawomocności, niejako na pierwszy plan wysuwane są kwestie takie jak:

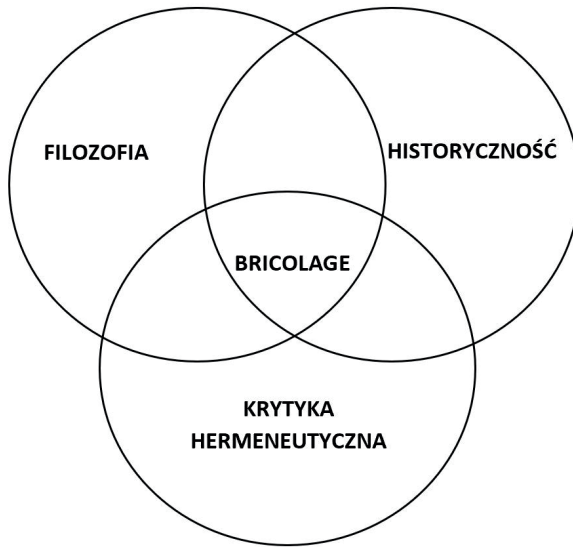
1. nieudane majsterkowanie z tradycyjnym aparatem pojęciowym nauk społecznych i humanistycznych, skutkujące wieloznacznością, nieostrością i niejasnością wprowadzanych do koncepcji pojęć,
2. nadmierna relatywizacja praktyki badawczej, wpisująca się w założenia anarchizmu metodologicznego (w znaczeniu zaproponowanym przez Paula Feyrabenda) oraz pragmatycznej wizji metodologii (zob. Marciniak, 2015),
3. unieważnianie tradycyjnych kryteriów ewaluacji jakości wytworu naukowego, bez równoczesnego wypracowywania koncepcji kryteriów alternatywnych,
4. generowanie trudności w procesie intersubiektywnej komunikowalności i sprawdzalności efektu badania.

Zaproponowana przez kanadyjskiego pedagoga koncepcja *bricolage*'u również nie pozostaje wolna od wskazanych powyżej problemów (zob. Hammersley, 1999; Kawecki, 2006). Pomimo to przyciąga uwagę reprezentantów nauk o edukacji, poszukujących alternatywnych sposobów badania coraz bardziej złożonych przejawów praktyki edukacyjnej (np. Bush, Silk, 2010). Charakterystyczna dla *bricolage*'u zasada synergii, którą za Dariuszem Kubinowskim (2017, s. 17) rozumiem jako „współdziałani[e] różnorodnych czynników określających proces poznania naukowego, konsekwentn[e] scalanie różnych wymiarów i aspektów określonego paradygmatu naukowego, adekwatnych perspektyw poznawczych, metodyki badań *et cetera*”, umożliwi wykorzystanie omawianego podejścia w pedagogice rozumianej jako nauka humanistyczno-społeczno-praktyczna (zob. Kubinowski, 2017).

Nastawienie na pogłębione rozumienie wybranych aspektów praktyki edukacyjnej wraz z coraz silniej odczuwaną potrzebą jej prohumanistycznego, proosobowego i prospołecznego wzmocnienia uczuła na coraz bardziej złożone wymiary dociekania naukowego. Podczas gdy wykorzystywane w pedagogice paradygmaty, orientacje, strategie oraz metody badawcze czerpią swe źródła z nieredukowalnego bogactwa humanistyki, nauk społecznych i stosowanych, *bricolage* otwiera przed pedagogami możliwość ich odpowiedzialnego rekonfigurowania. Twórcze łączenie dotychczasowego dorobku różnych dyscyplin, wielorakich orientacji teoretycznych i metodologicznych doprowadza do wytwarzania nowych jakości poprzez nieszablonowe zestawianie, porządkowanie zastanego *status quo*. Tymczasem założenia *bricolage* w Polsce pozostają niemalże nieznanymi. Charakterystyka tej perspektywy nie występuje w żadnym podręczniku z zakresu metodologii badań społecznych, a pewne tropy co do sposobu jej praktycznego wykorzystania można odnaleźć w stosunkowo nielicznych opracowaniach (zob. Kawecki, 2006; Sadoń-Osowiecka, 2009; Rudnicki, 2016).

W niniejszym artykule poszukuję więc odpowiedzi na pytanie: *Jakie epistemologiczne, ontologiczne i metodologiczne przedzałożenia towarzyszą bricolage w ujęciu Joe L. Kincheloe?* Mam tym samym nadzieję, że ich przedstawienie uczuli zainteresowanych Badaczy/Badaczki na możliwości i ograniczenia tej perspektywy. Materiałną podstawą rozważań uczyniłam zbiór wyszczególnionych w bibliografii książek i artykułów wyłaniających się spod pióra kanadyjskiego pedagoga lub jego najbliższych współpracowników. Zakres czynionej na ich podstawie rekonstrukcji jest ograniczony i z całą pewnością nie odzwierciedla złożoności interesującego mnie zagadnienia. *Bricolage* jako dociekanie filozoficzne „dąży do świadomego wykorzystywania różnych narzędzi filozoficznych, zapewniających wgląd w konceptualne podstawy realizowanego procesu dociekań” (Kincheloe, 2004a, s. 8). Źródłem owych narzędzi są trzy jakościowo odmienne obszary refleksji humanistycznej, takie jak: filozofia, historyczność i krytyka hermeneutyczna (zob. ryc. 1.).

Każda z wyszczególnionych na poniższej rycinie domen refleksji uczuła *bricoleurów* na zgoła odrębne konteksty oraz zjawiska, stymulując tym samym proces ich wielopłaszczyznowego namysłu nad analizowanym fragmentem rzeczywistości lub światem jako całości. Ponieważ jednak ich charakterystyka jest niezwykle złożona, rozważania prezentowane w tym artykule ograniczyłam do filozoficznej podstawy omawianego podejścia, koncentrując się zasadniczo na jego epistemologiczno-ontologiczno-metodologicznych przedzałożeniach. Ich zobrazowanie odciągnęło moją uwagę od takich zagadnień, jak: interdyscyplinarność i paradygmatyczna (nie)jednorodność prowadzonych przez *bricoleura*

Ryc. 1. Źródła *bricolage* jako dociekania filozoficznego
Źródło: opracowanie własne.

badań, rola hermeneutyki krytycznej i historyczności w dociekanii filozoficznym, a także rola dyskursu i władzy w procesie (re)konstruowania i dystrybuowania wiedzy. Wyróżnione powyżej kwestie całkowicie pomijam lub też omawiam raczej szczątkowo, mając jednocześnie nadzieję, że zainteresowany Czytelnik/Czytelniczka sięgną do źródeł. Dążenie do oglądania rzeczywistości w pryzmacie niejednorodnych, choć równie istotnych interpretacji, doświadczeń i znaczeń wypełnia „*bricoleurową* skrzynkę z narzędziami” coraz to nowymi dylematami, mobilizującymi do aktywnego poszukiwania „lepiej pasujących” metodologii, technik i teoretycznych punktów oparcia. Koncepcja Kincheloe, wychodząc na przeciw takim oczekiwaniom, niemożliwa jest do streszczenia w ramach kilkunastostronowego artykułu, bez równoczesnego narażania się na ryzyko dostrzeganych wykluczeń oraz uproszczeń. Do rąk Czytelnika/Czytelniczki oddaję zatem tekst wskazujący na kilka możliwych punktów oparcia w samodzielnej wędrówce przez gąszcz przypisywanych *bricolage*’owi znaczeń.

2. ZŁOŻONOŚĆ JAKO FILOZOFICZNO-METODOLOGICZNA PODSTAWA BRICOLAGE

Przeświadczenie o niebagatelnej złożoności społecznego świata oraz wytwarzanej na jego temat wiedzy stanowi podstawowe uzasadnienie dla istnienia *bricolage'u* jako dociekania filozoficznego. Złożoność ujawnia się w omawianej koncepcji w sieci powiązań występujących pomiędzy refleksyjnością badacza, wieloaspektowością przedmiotu badania oraz koniecznością wytwarzania prac respektujących zasady akademii. Umiejętne poruszanie się w gąszczu nie zawsze współmiernych danych, perspektyw oraz procedur obliguje *bricoleurów* do „wytwarzania bardziej rygorystycznej, gęstej i wysyczonej w znaczenie wiedzy” (Kincheloe, 2004b, s. 35). W procesie jej montowania wymagana jest umiejętność dostrzegania złożoności (*literacy of complexity*). Dzięki niej *bricoleurzy* osadzają obiekty swojego badania tak w jednostkowym, jak i edukacyjnym, społecznym, kulturowym i politycznym kontekście ich funkcjonowania. Wyłaniające się spod ich pióra syntezy oraz reprezentacje są interkontekstualne i polisemiczne. Dopuszczają do głosu różne rodzaje wiedzy, ponieważ tylko gruntowne rozpoznanie zarówno *mainstreamowych*, jak i alternatywnych efektów poznania umożliwi dokonywanie mądrych osądów oraz świadomych wyborów w zakresie aktualnej i przyszłej praktyki badawczej (zob. Kincheloe, 2011). Przeprowadzany przez *bricoleurów* proces poznania bazuje na takich umiejętnościach jak:

1. eksponowanie przedmiotu badania w niejednorodnych kontekstach występowania
2. łączenie odkrywanych znaczeń z ludzkimi doświadczeniami
3. budowanie pomostu pomiędzy wytwarzanymi formami rozumienia oraz świadomym działaniem praktycznym
4. sprawowanie refleksyjnej kontroli nad rolą badacza w procesie zbierania, analizowania danych oraz upowszechniania efektów badania
5. świadome wykorzystywanie interdyscyplinarnych zasobów wiedzy wraz z odpowiedzialnym łączeniem różnych orientacji, strategii i metod badawczych (Kincheloe, 2004d).

Złożoność, jako filozoficzny fundament oraz cecha szczególna *bricolage* wybrzmiewa we wszystkich najważniejszych aspektach analizowanej koncepcji. Z tego powodu rekonstrukcję filozoficzno-metodologicznych podstaw tej perspektywy rozpocznę od krótkiej charakterystyki założeń teorii złożoności (zob. Campbell-Hunt, 2007; Cohen, Manion, Morrison, 2018; Gear, Eppel, Koziol-Mclain, 2018).

Zanegowanie deterministycznych analiz ukierunkowanych na wyjaśnianie zatomizowanych faktów doprowadziło reprezentantów omawianego stanowiska do stwierdzenia, iż doświadczany na co dzień świat wytwarzany jest w toku nierozwalnie związanych, dynamicznych relacji. Dostrzeganie powiązań pomiędzy organizmami i otoczeniem, poznającym i poznawanym, kontekstem i jednostkowym myśleniem oraz działaniem nadało rzeczywistości formę samoorganizującego się systemu. Jego nastawienie na rozwój oraz współpracę dla wzajemnego przetrwania stymuluje interakcje oparte na konkurowaniu i rywalizacji. Nowe jakości ścierają się zatem z dobrze znanymi, doprowadzając do koewolucji komponentów systemu. Zmiana dokonuje się w trybie stopniowej regulacji, nadbudowując kolejne poziomy złożoności na różnorodnych, lokalnych zbiorach zachowań i reguł. Jej wystąpienie uruchamiają sprzężenia zwrotne pomiędzy poszczególnymi elementami systemu. Świat staje się tutaj „wielością koegzystujących i powiązanych ze sobą systemów” (Wrześniewski, 1995, s. 133). Jego analiza wymaga więc odrzucenia stanowiska mikroredukcjonistycznego, ukierunkowanego na wyjaśnianie pojedynczych faktów. Wychodząc z założenia, że całość to więcej niż suma części składowych, reprezentanci omawianego podejścia odchodzą od wytwarzania statycznych, stabilnych i linearnych opisów świata. Ich celem jest raczej eksponowanie „dynamicznych relacji wiążących hierarchicznie zorganizowany system systemów” (Wrześniewski, 1995, s. 133).

Echo zarysowanej powyżej teorii wybrzmiewa we wszystkich aspektach omawianej koncepcji *bricolage'u*. Na poziomie epistemologii złożoność warunkuje ujęcie procesu poznania, jego przebieg, warunki, specyficzne wymagania i oczekiwane efekty. W przypadku założeń ontologicznych określa specyfikę przedmiotu badania oraz jego powiązania z etyczną refleksyjnością *bricoleura*. W założeniach metodologicznych potrzeba kompleksowego analizowania świata zniechęca majsterkowiczów do „biernego przyjmowania prawidłowych, powszechnie stosowanych metodologii” (Kincheloe, 2004a, s. 2). Jest także przyczyną świadomego odrzucenia pozytywistycznego sposobu myślenia o nauce i zalecanych metodach jej uprawiania. Szczegółowa charakterystyka epistemologii i ontologii złożoności wraz w odpowiadającą jej wizją „aktywnego majsterkowania” przedstawione są w dalszej części artykułu.

3. POMIĘDZY EPISTEMOLOGIĄ I ONTOLOGIĄ ZŁOŻONOŚCI

Zdaniem Kincheloe (2011, s. 204) „życie samo w sobie, natura bytu jest aktywnością poznawczą polegającą na ustanawianiu kolejnych wzorów życia, wzorów, które za sprawą procesu samoorganizacji stają się ważną siłą życiową”. Zrozumienie, iż analizowane aspekty rzeczywistości „stają się” w obliczu maksymalnie niejednorodnych efektów praktyk wiedzytwórczych, uwrażliwia na kwestię epistemologicznej odpowiedzialności za proces konstruowania kolejnej warstwy ich znaczenia. Nowatorskie rekonfiguracje dotychczasowych wzorów życia wprowadzają strukturę całego systemu w ruch. W procesie ich majsterkowania to, co usunięte, zatuszowane lub odrzucone, staje się tak samo ważne jak to, co ujawnia się w pierwszym planie badania. Wgląd „do świata społecznego, który do tej pory nie istniał” (Kincheloe, 2004a, s. 20) zestawiany jest z doświadczaną na co dzień „rutyną życia” oraz podporządkowanym jej zbiorom praktyk i uzasadnień. Wytwarzane przez *bricoleura* kolaże, mozaiki, montaże czy reprezentacje działają więc jak przełącznik, którego wciśnięcie uruchamia pokłady nieistniejącej jak dotąd refleksji; otwiera na „pomyślenie świata inaczej”. Majsterkowanie rozumiane jest bowiem jako „wyrafinowany proces poznawczy, obejmujący projektowanie, rekonstruowanie, negocjowanie i adaptację” (Kincheloe, 2004a, s. 3). Niekonwencjonalne zestawianie, porównywanie lub konfrontowanie nie zawsze współmiernych idei, kontekstów czy punktów widzenia uświadamia *bricoleurowi* potrzebę dostrzeżenia różnicy. Jej uchwycenie i opisanie umożliwia:

1. przekraczanie esencjalnego, dualistycznego i fragmentarycznego widzenia świata
2. rozumienie produktywnej roli relacji w procesie jego (re)konstruowania
3. dopuszczanie do głosu różnych rodzajów wiedzy, kontekstów, dyskursów, języków polityk i ideologii
4. rozwijanie krytycznej zdolności oddziaływania na samego siebie oraz otaczający nas świat.

Wytwarzana przez *bricoleurów* wiedza nosi znamiona wiedzy pragmatycznej, kontekstualnie usytuowanej, stymulującej potrzebę innowacyjnego działania oraz myślenia (por. Denzin, Lincoln, 2009). W warstwie etycznej zmierza do uprawomocnienia potencjału emancypacyjnego jednostek oraz podejmowania oddolnych wysiłków na rzecz aktywnego projektowania i wprowadzania zmian. Będąc wyrazem dbałości o budowanie prawdziwej demokratycznej wspólnoty, jest równocześnie zarzewiem idei ewoluującej krytyki, kulturowanej przez rozwój oraz przekształcanie dotychczasowych strategii interpretacji. Jako praktyczne narzędzie indukowania zmian w raczej skostniałych strukturach myślenia oceniana

jest głównie „ze względu na stopień [jej] historycznego usytuowania oraz zdolność do wytwarzania *praxis* lub działania” (Denzin, Lincoln, 2009, s. 276).

Dostrzegane przez *bricoleura* sieci powiązań pomiędzy środowiskiem, umysłem, duchowością i ciałem, kontekstualnym usytuowaniem obiektu zainteresowania i perspektywą jego badania uruchamiają myślenie co najmniej na trzech równoważnych poziomach refleksji. Pierwszy z nich związany jest z koniecznością sprawowania kontemplatywnej kontroli nad osobistą i edukacyjną biografią badacza. Drugi koncentruje się na konceptualizacji przedmiotu badania. Trzeci natomiast prowadzi *bricoleura* do pogłębionego namysłu nad praktyczną realizacją projektu ukierunkowanego na akcentowanie złożoności i wieloaspektowości obiektu dociekań.

Preferowane przez *bricoleurów* zbiory wartości, sposoby spostrzegania świata, a nawet kompetencje warunkujące określone sposoby jego badania zakorzeniają się w autorefleksyjnym i samokrytycznym rozumieniu relacji pomiędzy badaczem i (obiektem) badanym. Zdaniem Yvonne S. Lincoln oraz Egon Guba (2009, s. 291) decyzje podejmowane na takich etapach procesu badania, jak „wybór problemu, wybór paradygmatu, który ma kierować problemem, wybór modelu teoretycznego, wybór metod zbierania i analizowania danych, wybór kontekstu, traktowanie wartości obecnych w danym kontekście, wybór formatu/ów prezentowania wyników”, wyrastają z aksjologicznej podstawy dociekań, w której „twarde reguły metodologii” spotykają się z wrażliwością, etyką i estetyką badacza. Nastawienie *bricoleura* na autentyczne rozważanie żywego doświadczenia w naturalnym kontekście jego występowania obliuguje do świadomego deliberowania takich problemów jak:

1. z czego wynika i co angażuje podejmowany proces dociekania?
2. jakie moralne zobowiązania wpisane są w jego realizację?
3. co to znaczy, że badania są następstwem osobistego rozumienia świata?
4. na podstawie jakich kryteriów można oceniać osobiste zaangażowanie badacza w proces dociekań?

Pozyskanie ostatecznej odpowiedzi na przedstawione powyżej kwestie nie jest oczywiście celem samym w sobie. Ich rozmyślnie doświadczanie stanowi punkt wyjścia do drugiego z poziomów refleksyjności *bricoleura*, czyli sposobu konceptualizacji przedmiotu badania. Rygor postrzegania go w sieci nieredukowalnych relacji ukierunkowuje uwagę majsterkowiczów zarówno na interakcje współtworzące dane zjawiska „od środka”, jak i na fakt ich powiązania ze środowiskiem zewnętrznym. Respektowanie założeń ontologii złożoności wymusza na *bricoleurach* akceptację twierdzenia, iż „obiekt badania jest zawsze ontologicznie złożony, a jako taki nie może być nigdy postrzegany jako byt odosobniony” (Kincheloe, 2004d, s. 73). Z tego powodu wybrany przez *bricoleurów* obiekt

dociekań lokowany jest zawsze w szeroko rozumianych układach odniesienia, a przyjmowane przez majsterkowiczów sposoby jego definiowania wynikają z wnikliwego rozpatrywania takich zagadnień jak:

1. w jakim środowisku oraz kontekście społeczno-kulturowym osadzony jest przedmiot badania?
2. jakie siły historyczne, społeczne, kulturowe, ekonomiczne, edukacyjne i polityczne odpowiadają za jego wytwarzanie?
3. jakie interesy, poglądy, wartości, normy i zbiorowości dochodzą do głosu w jego konstruowaniu? Które z nich są wykluczone i dlaczego?
4. w jaki sposób poglądy polityczne, wyznawane religie czy też doświadczenia wynikające z rasy, klasy, orientacji seksualnej czy płci przekładają się na wyłaniające się w trakcie badania znaczenia?

Obowiązek dokonywania multiperspektywistycznego wglądu w wielowarstwowość obiektu badania, uwzględnianie wielości przypisywanych mu znaczeń, dopuszczanie do głosu niejednorodnych rodzajów wiedzy oraz efektów warunkowanych „obecnością badacza” koresponduje z refleksją na temat praktycznych aspektów badania. Ontologia złożoności rozmywa bowiem granice występujące pomiędzy założeniami epistemologiczno-ontologicznymi a metodologią. (Re)konstruowanie dotychczasowej skrzynki z narzędziami, jej dostosowywanie do kontekstu analiz, rygorystyczne studiowanie możliwości łączenia różnych perspektyw oraz strategii wprowadza *bricoleura* na trzeci z poziomów jego refleksyjności odnoszący się do metodologicznych aspektów dociekań. Ponieważ ich szczegółowa charakterystyka przedstawiona została w następnym podrozdziale niniejszego artykułu, w tym miejscu wspomnę jedynie, iż *bricoleurzy* świadomie odrzucają pozytywistyczny porządek poznania oraz ukształtowane na jego podstawie scjentyistyczne reguły wytwarzania wiedzy naukowej⁵. Jako jednostki podejmujące się trudu tworzenia nietuzinkowych i oryginalnych projektów badawczych dążą do unikania nadmiernej technicyzacji i hiperracjonalizacji dociekań. Spośród kluczowych rozmyślań niejako na pierwszy plan wysuwają się pytania związane z aktywnym majsterkowaniem metodologicznych podstaw dociekania.

⁵ Mając na uwadze fakt, że znaczenie pozytywizmu ulegało na przestrzeni stuleci znaczącym przemianom (od Saint-Simona i Augusta Comte, poprzez dorobek reprezentantów Koła Wiedeńskiego, aż po współczesne ujęcia postpozytywizmu), jego występowanie w rekonstruowanej koncepcji uznać należy za symboliczne, odnoszące się raczej do złożonego systemu twierdzeń na temat modernistycznie rozumianej wiedzy niż do jakiegoś konkretnego stanowiska. Jego charakterystyka w omawianej koncepcji jest raczej pobieżna i sprowadza się głównie do krytyki wybranych aspektów badania prowadzonego w tej orientacji. Wątek ten rozwijam w ograniczonym zakresie w części artykułu zatytułowanej: Metodologiczne podstawy *bricolage*. Aktywna wizja majsterkowania.

Doświadczane przy tej okazji niepokoje i wątpliwości oscylują wokół następujących zagadnień:

1. jakie blokady, ograniczenia oraz trudności związane są z koniecznością aktywnego majsterkowania projektu badań?
2. jakie strategie, metody oraz narzędzia zapewniają najlepszy dostęp do złożoności przedmiotu badania?
3. jak przygotować raport z badania, aby spełniając oczekiwania akademii nie popadał on równocześnie w linearną przewidywalność dokonanego opisu oraz logikę wyjaśniania przyczynowo-skutkowego?

Uzyskanie jasności w takich aspektach dociekania filozoficznego, jak: co, w jaki sposób, dlaczego i po co się bada, dokonuje się w *bricolage'u* poprzez rozważanie nie zawsze artykułowanych wprost pytań i wątpliwości. Fakt ich świadomego przemyślenia, deliberowania wynikających z nich działań oraz decyzji traktowany jest jako wyraz wzrastającego samopoznania badacza wewnątrz prowadzonego procesu dociekań (zob. Guba, Lincoln, 2009). Pogłębiona refleksyjność jest zatem jednym z kluczowych warunków dociekania filozoficznego. Ukształtowana na jej podstawie „głębia rozumienia” stanowi punkt wyjścia do aktywnego majsterkowania metodologicznych aspektów badania.

4. METODOLOGICZNE PODSTAWY BRICOLAGE. AKTYWNA WIZJA MAJSTERKOWANIA

Charakterystyczna dla *bricolage'u* idea majsterkowania najpełniej manifestuje się w dokonany przez Kincheloe (2004a) opisie metodologicznych podstaw dociekania filozoficznego. „Aktywne rozumienie metodologii” nakłada na *bricoleurów* obowiązek odpowiedzialnego odrzucania uniwersalnych strategii badawczych na rzecz samodzielnego konstruowania projektu badania (Kincheloe, 2004a). Oznacza to, że prowadzony przez *bricoleura* proces dociekań jest elastyczny i podatny na zmiany. Jego struktura ma postać kołową, a projekt badania rozwija się w toku stopniowego rozpoznawania zgromadzonych danych. Występujące w nich braki uzasadniają włączanie kolejnych strategii, metod i technik, a wysycane za ich pomocą obszary niewiedzy modyfikują wyjściowe problemy badawcze (por. Flick, 2010; Kubinowski, 2010).

Bricolage jest zatem przykładem takiego badania, w którym metodologiczna wyobraźnia badacza przełamuje ortodoksyjną wiarę w „gotowe” i uniwersalne schematy. Przekształcanie dotychczasowych zasobów nauki w nowe układy i konfiguracje, a także tworzenie nieszablonowych sposobów eksplorowania świata, jest podstawą

„konstruowania personalnie naznaczonych projektów badawczych” (Malewski, 2017, s. 105). W ich centrum znajduje się zawsze *badacz-bricoleur* wcielający się w rolę podstawowego narzędzia analiz. Jego autonomiczne, nierzadko zaskakujące i kontrowersyjne decyzje wyłaniają się z interakcji pomiędzy osobistą i profesjonalną świadomością badacza, właściwościami obiektu badania i ich wzajemną kontekstualnością. Uważne śledzenie występujących między nimi powiązań, akceptowanie towarzyszących im: wiedzy, dyskursów, języków i znaczeń wraz z analizą zalecanych sposobów badania uczula *bricoleura* na kwestie związane z praktyką badań empirycznych. Umiejętność refleksyjnego łączenia historii nauki z jej aktualnymi dyrektywami i zasadami uzasadnia odczuwane przez *bricoleura* pytanie: „Kto powiedział, że badanie musi być prowadzone właśnie w ten sposób?” (Kincheloe, 2004, s. 4). Dla majsterkowiczów metodologia nie jest więc dyscypliną dostarczającą pewnych i uniwersalnych procedur badania (por. Schwandt, 1990; Dobbert, 1990). Jako aktywność temporalnie i terytorialnie usytuowana wytwarza pewne wskazówki co do możliwego sposobu działania. Rekomendowane procedury uzasadniania twierdzeń naukowych zmieniają się w czasie, tak jak i znaczenia najważniejszych pojęć. Standardy oraz kryteria naukowej ewaluacji są efektem wzajemnego dostosowywania się wewnętrznych reguł nauki do dynamicznego kontekstu społeczno-kulturowego. Pewność, jako naczelną zasadą postępowania naukowego, zastąpiona zostaje multiparadygmatycznymi strategiami negocjowania obowiązujących w nauce znaczeń.

Pogłębiona świadomość metodologiczna wraz z rozumną i gruntownie przemyślaną możliwością łączenia różnych koncepcji i metod badania to podstawowe wskaźniki metodologicznego wyrafinowania *bricolage*. Nie jest to zatem podejście pozbawione refleksyjnego umocowania w teoretyczno-metodologicznych zasobach nauki. Przypisywane mu cechy badawczej elastyczności i otwartości zdecydowanie nie warunkują bylejakości i impulsywności dociekań. Dowolność w personalistycznych projektach badawczych nie polega, zdaniem Martyny Pryszmont (2020, s. 25), na „anarchizmie metodologicznym, lecz na uznaniu, iż dobór odpowiednich narzędzi poznania zależy nie tylko od problematyki badawczej oraz uczestników badań, lecz także od realizującego te poszukiwania naukowe”. Stojąc na straży nieredukowalnej złożoności procesu dociekania, *bricoleurzy* świadomie odrzucają uniwersalne schematy badania na rzecz samodzielnie wypracowywanej „skrzynki z metodologicznymi narzędziami”. W procesie jej komponowania istotne jest ukształtowanie multiparadygmatycznej świadomości filozoficznej badacza (zob. tab. 2.). Roztropne wykorzystywanie występujących pomiędzy paradygmatami podobieństw i różnic, rozumienie ich wpływu na proces badania i wyłaniającą się wiedzę czyni z *bricolage*'u zadanie ukierunkowane na konceptualną klaryfikację

towarzyszących mu przedzałożeń. Tylko gruntowne rozpoznanie i zrozumienie epistemologicznych, ontologicznych, etycznych, politycznych i kulturowych sił dochodzących do głosu w procesie wytwarzania wiedzy dostarcza adekwatnego uzasadnienia dla podejmowanych decyzji badawczych.

Tabela 2. Multiparadymatyczne podstawy świadomości metodologicznej bricoleura

	POZYTYWIZM	KONSTRUKTYWIZM	TEORIA KRYTYCZNA
ONTOLOGIA	Naiwny realizm	Relatywizm	Historyczny realizm
EPISTEMOLOGIA	Dualizm/obiektywizm	Transakcyjna/subiektywizm	Transakcyjna/subiektywizm
METODOLOGIA	Eksperymentalna	Hermeneutyczna/dialektyczna	Dialogiczna/dialektyczna
CEL BADAŃ	<ul style="list-style-type: none"> • wyjaśnianie obserwowalnych faktów społecznych • opis relacji, związków i wpływów między zmiennymi • weryfikacja istniejących praw i teorii naukowych poprzez tworzenie nowych hipotez i problemów badawczych 	<ul style="list-style-type: none"> • rozumienie subiektywnych sensów i znaczeń wytwarzanych przez jednostki w danym miejscu i czasie • opis obiektu badania w kontekście jego występowania • testowanie wiedzy wytwarzanej w praktyce konkretnej społeczności 	<ul style="list-style-type: none"> • rozpoznanie i odrzucenie niesprawiedliwych struktur społecznych ograniczających możliwość samorealizacji i samostanowienia jednostek • tworzenie realnej i idealnej wizji człowieka i społeczeństwa • uprawomocnianie do działania, transformacja społeczna, osiągnięcie równości i sprawiedliwości społecznej
PRZEDMIOT BADAŃ	<ul style="list-style-type: none"> • obserwowalne fakty oraz zjawiska • świat istniejący „na zewnątrz” badacza 	<ul style="list-style-type: none"> • interakcje społeczne i wytwarzana w nich wiedza • osobiste, kulturowe, społeczne doświadczenia ludzi 	<ul style="list-style-type: none"> • nierówności społeczne, formy zniewolenia i dominacji • alienacja, wyzysk, uprzedmiotowienie
SCHEMATY BADAWCZE	<ul style="list-style-type: none"> • eksperymetalny • quasi-eksperymentalny i przekrojowy 	<ul style="list-style-type: none"> • studium przypadku • badania etnograficzne • teoria ugruntowana • badania narracyjne • fenomenologia • badania w działaniu 	

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Guba, Lincoln, 2009; Creswell, 2013.

Z tego powodu *bricoleurzy* reprezentują daleko posunięty sceptycyzm wobec paradygmatu pozytywistycznego (zob. Guba, Lincoln, 2009). Podtrzymywanie wiary w możliwość produkowania obiektywnej, bezstronnej i minimalistycznej wiedzy jest dla *bricoleurów* podstawą zwątpienia w pozytywistyczny rygor po-

znania. Tradycyjne badania naukowe, ukształtowane na fundamencie empiryzmu logicznego, nawiązują do metodologii nauk przyrodniczych oraz typowych dla nich metod zbierania i analizy danych (obserwacja ilościowa, eksperyment, analiza statystyczna). Ich charakterystyka sprowadzona została przez Kincheloe (2004a, 2008) do kartezyjańsko-newtonowsko-baconowskiego modelu badania, w którym realistyczne, dualistyczne i rozumowo-empiryczne spostrzeżenie świata umożliwia jego rozkładanie na części składowe (por. Phillips, 1990). Wytworzona na tej podstawie wiedza, choć elegancko uporządkowana, spójna i trafna, nie odzwierciedla przekonująco rzeczywistości. Lekceważąca postawa wobec zróżnicowanych aspektów obiektu poznania, teoretyczna stronniczość, brak pogłębionej refleksyjności, a także wartościowanie alternatywnych rodzajów wiedzy prowadzą, zdaniem Kincheloe, do wytwarzania zubożonego obrazu świata, będącego odzwierciedleniem założeń badacza, a nie efektem odpowiedzialnie podjętej próby jego zrozumienia i opisanie. Założenia pozytywizmu unieważniają więc charakterystyczną dla *bricolage'u* ideę dostrzegania złożoności, a jako takie nie mogą stanowić paradygmatycznej podstawy dociekania filozoficznego. Z tego względu epistemologiczne podstawy omawianej koncepcji czerpią swe źródła z synergicznej relacji teorii krytycznej z konstruktywizmem (zob. Kincheloe, 2008; Kincheloe, McLaren, 2011f; Kincheloe, McLaren, Steinberg, 2011). Podczas gdy założenia teorii krytycznej uwrażliwiają na procesy odpowiedzialne za uprzywilejowywanie niektórych oraz marginalizację pozostałych, twierdzenia konstruktywizmu zwracają uwagę na rolę wiedzy w procesie ich ustanawiania. Zagadnienia takie jak: sprawiedliwość i władza, konflikt i dominacja, ekonomia i polityka, dyskurs i edukacja, religia i ideologia, a także rasizm, klasizm i *gender* (zob. Kincheloe, McLaren, 2009) składają się na koloryt dostrzeganego przez *bricoleura* świata. Jego percepcja opiera się na niejednorodnych i multiperspektywicznych interpretacjach dostrzeganych doświadczeń i towarzyszących im znaczeń. Charakterystyczna dla *bricolage'u* praktyka wytwarzania zarówno realnej, jak i idealnej wizji człowieka i społeczeństwa wynika z założeń „rygoru nieobecności” (zob. Kincheole, 2004). Jego respektowanie wymaga ukształtowania takich umiejętności, jak:

- „wyobrażanie sobie rzeczy, których nigdy nie było,
- widzenie świata takim, jakim mógłby być,
- tworzenie alternatyw dla opresyjnych warunków istnienia,
- zachęcanie do działania poprzez diagnozę braków i deficytów,
- rozumienie, że świat jest czymś znacznie więcej, niż możemy zobaczyć” (Kincheloe, 2004a, s. 20).

Z tego powodu *bricoleurzy* uważnie studiują zarówno jawny oraz ukryty porządek rzeczywistości (Kincheloe, 2004). Podczas gdy pierwszy z nich odzwierciedla

obserwowalne i łatwo dostępne umiejscowienia obiektu w czasie oraz przestrzeni, drugi odwołuje się do porządku struktur ukrytych, przedstawiających „obiekty jako części większego, dynamicznego procesu” (Kincheloe, 2008, s. 30). Ich uchwycenie wymaga dostrzegania chaotycznych przesunięć, wzorów połączeń i cięć skrywających się pod fasadą pozornie przewidywalnych obiektów badania. Trwanie pomiędzy równoprawnymi interpretacjami znacząco problematyzuje rozumienie dostrzeganego przez *bricoleura* świata. Jak zauważa kanadyjski pedagog (2004; 2008; 2011), nie istnieją żadne ponadhistoryczne, nieideologiczne znaczenia możliwe do odkrycia i opisanie. Celem *bricolage* jest zatem odpowiedzialne utrwalanie kakofonii przeżywanych doświadczeń oraz rejestrowanie wytwarzanych na ich podstawie interpretacji i znaczeń.

5. PODSUMOWANIE

Rozważania podejmowane w tym artykule zmierzały do rekonstrukcji filozoficzno-metodologicznej podstawy dociekania rozumianego jako *bricolage*. Syntetyczną reprezentację uzyskanych efektów przedstawiam w tabeli 3. Przedstawione w niej treści z całą pewnością nie odzwierciedlają wieloaspektowości interesującej mnie perspektywy, a jako takie nie powinny być odbierane jako jedyna i obowiązująca wykładnia *bricolage*. Dokonana przez Kincheloe charakterystyka pozostawia jej Czytelnikom/Czytelniczkom stosunkowo szerokie pole do autonomicznej interpretacji, umożliwiającą osobiste majsterkowanie znaczeń wiążących się z *bricolage*. Przypisywana omawianemu podejściu cecha interpretacyjnej otwartości jest jego siłą i równoczesną słabością. Z jednej bowiem strony stanowi punkt wyjścia dla autentycznego podążania za żywym doświadczeniem w naturalnym kontekście jego występowania, z drugiej staje się źródłem nieustających wątpliwości co do prawomocności tej perspektywy i możliwości jej stosowania w praktyce badawczej. Jednym z możliwych sposobów wyjścia z zarysowanego powyżej impasu jest potraktowanie *bricolage’u* jako zadania ukierunkowanego na konceptualną klaryfikację towarzyszących mu przedzałożeń.

Wykazanie się pogłębionym rozumieniem sił dochodzących do głosu w procesie wytwarzania wiedzy naukowej, sprawowanie kontemplatywnej kontroli nad przyjmowanymi przez badacza przedzałozeniami, a także klarowne uzasadnianie podejmowanych decyzji metodologicznych nadaje *bricolage’owi* formę działania transparentnego, otwartego na sprawowanie zewnętrznej kontroli co do jakości wytworzonego na jego podstawie efektu.

Tabela 3. Epistemologiczne, ontologiczne i metodologiczne podstawy dociekania filozoficznego jako *bricolage*

Założenia epistemologiczne	
Źródła wiedzy	Refleksyjna samoświadomość podmiotów aktywnie zaangażowanych w proces dociekań
Cechy wiedzy	<ul style="list-style-type: none"> • Pragmatycznie użyteczna • Kontekstualnie uwarunkowana • Ukierunkowana na dostrzeganie złożoności otaczającego nas świata
Badacz	<ul style="list-style-type: none"> • (Auto)refleksyjny i uważny obserwator obiektu badania • Zaangażowany uczestnik zdarzeń • Transformatywny intelektualista
Założenia ontologiczne	
Obiekt dociekań	Dowolnie wybrany obiekt, zjawisko lub proces nierozdzielnie związany z kontekstem oraz społeczno-kulturowymi interpretacjami jego znaczeń
Charakterystyka obiektu dociekań	<ul style="list-style-type: none"> • Wieloaspektowość • Złożoność • Integrowanie różnych rodzajów wiedzy, dyskursów, języków i interpretacji
Założenia metodologiczne	
Koncepcja dociekania filozoficznego	Multimetodologiczna forma badania, wykorzystująca różnorodne strategie, metody i techniki badawcze w celu zrozumienia i opisanie złożoności analizowanego zjawiska
Metody badania	Innowacyjne, nieprzewidywalne i dostosowane do kontekstu badania strategie uzasadniania wytworzonej wiedzy
Projekt badawczy	Personalistyczny Elastyczny i otwarty na zmiany Multiparadygmacyjny, multiteoretyczny, multimetodologiczny

Źródło: opracowanie własne.

Bibliografia

- Berry, K.S. (2004). Structure of Bricolage and Complexity. W: J.L. Kincheloe, K.S. Berry, *Rigour and Complexity in Educational Research. Conceptualizing the Bricolage* (s. 103–127). Berkshire: Open University Press.
- Burszta, W.J., Kempny, M. (2002). Strukturalizm. W: Z. Bokszański, K. Gorlach, T. Krauze, W. Kwaśniewicz, E. Mokrzycki, J. Mucha, A. Piotrowski, T. Sozański, A. Sułek, J. Szmatka, W. Winclawski (red.), *Encyklopedia socjologii* (s. 127–132). Warszawa: Oficyna Naukowa, t. 4.
- Bush, A., Silk, M. (2010). Towards an Evolving Critical Consciousness in Coaching

- Research. The Physical Pedagogic Bricolage. *International Journal of Sports Science & Coaching*, 5(4), 551–565.
- Campbell-Hunt, C. (2007). Complexity in Practice. *Human Relations*, 60(5), 793–823. DOI: 10.1177/0018726707079202.
- Creswell, J.W. (2013). *Projektowanie badań naukowych. Metody jakościowe, ilościowe i mieszane*. Kraków: WUJ.
- Cohen, L., Manion, L., Morrison, K. (2018). *Research Methods in Education*. London and New York: Routledge.
- Denzin, N.K., Lincoln, Y.S. (2009). Wprowadzenie. Dziedzina i praktyka badań jakościowych. W: N.S. Denzin, Y.S. Lincoln (red.), *Metody badań jakościowych* (s. 19–62). Warszawa: WN PWN.
- Dobbert, M.L. (1990). Discussion on Methodology. W: E.G. Guba (red.), *The Paradigm Dialog* (s. 286–290). California: Sage.
- Flick, U. (2010). *Projektowanie badania jakościowego*. Warszawa: WN PWN.
- Gear, C., Eppel, E., Koziol-Mclain, J. (2018). Advancing Complexity Theory as a Qualitative Research Methodology. *International Journal of Qualitative Methods*, 17, 1–10. DOI: 10.1177/1609406918782557.
- Guba, E.G., Lincoln, I.S. (2009). Kontrowersje wokół paradygmatów, sprzeczności i wyłaniające się zbieżności. W: N.S. Denzin, Y.S. Lincoln (red.), *Metody badań jakościowych* (s. 281–315). Warszawa: WN PWN.
- Hammersley, M. (1999). Not Bricolage but Boatbuilding. Exploring Two Metaphors for Thinking about Ethnography. *Journal of Contemporary Ethnography*, 28(5), 574–585. DOI: doi.org/10.1177/089124199129023569.
- Johnson, Ch. (2012). Bricoleur and Bricolage. From Metaphor to Universal Concept. *Paragraph*, 35(3), 355–371. DOI: 10.3366/para.2012.0064.
- Kawecki, I. (2006). „Bricolage” w metodologii jakościowych badań edukacyjnych. *Prace Naukowe AJD, Pedagogika*, 15, 53–62.
- Kincheloe, J.L. (2004a). Introduction: The Power of the Bricolage: Expanding Research Methods. W: J.L. Kincheloe, K.S. Berry, *Rigour and Complexity in Educational Research. Conceptualizing the Bricolage* (s. 1–22). Berkshire: Open University Press.
- Kincheloe, J.L. (2004b). Redefining Rigour and Complexity in Research. W: J.L. Kincheloe, K.S. Berry, *Rigour and Complexity in Educational Research. Conceptualizing the Bricolage* (s. 23–49). Berkshire: Open University Press.
- Kincheloe, J.L. (2004c). Questions of Disciplinarity/Interdisciplinarity in a Changing World. W: J.L. Kincheloe, K.S. Berry, *Rigour and Complexity in Educational Research. Conceptualizing the Bricolage* (s. 50–81). Berkshire: Open University Press.
- Kincheloe, J.L. (2004d). Redefining and Interpreting the Object of the Study. W: J.L. Kincheloe, K.S. Berry, *Rigour and Complexity in Educational Research. Conceptualizing the Bricolage* (s. 82–102). Berkshire: Open University Press.
- Kincheloe, J.L. (2008). *Critical Constructivism. Primer*. New York: Peter Lang Publishing.
- Kincheloe, J.L., McLaren, P. (2009). Teoria krytyczna i badania jakościowe. Rewizja. W: N.K. Denzin, Y.S. Lincoln (red.), *Metody badań jakościowych* (s. 431–486). Warszawa: WN PWN.
- Kincheloe, J.L. (2011a). Describing the Bricolage. *Conceptualizing a New Rigor in*

- Qualitative Research. W: K. Hayes, S.R. Steinberg, K. Tobin (red.), *Key Works in Critical Pedagogy* (s. 177–190). Rotterdam/Boston/Taipei: Sense Publishers. DOI: 10.1007/978-94-6091-397-6_15.
- Kincheloe, J.L. (2011b). Critical Ontology: Visions of Selfhood and Curriculum. W: K. Hayes, S.R. Steinberg, K. Tobin (red.), *Key Works in Critical Pedagogy* (s. 201–218). Rotterdam/Boston/Taipei: Sense Publishers. DOI: 10.1007/978-94-6091-397-6_15.
- Kincheloe, J.L. (2011c). The Knowledges of Teacher Education: Developing a Critical Complex Epistemology. W: K. Hayes, S.R. Steinberg, K. Tobin (red.), *Key Works in Critical Pedagogy* (s. 227–244). Rotterdam/Boston/Taipei: Sense Publishers. DOI: 10.1007/978-94-6091-397-6_15.
- Kincheloe, J.L. (2011d). On to the Next Level: Continuing the Conceptualization of the Bricolage. W: K. Hayes, S.R. Steinberg, K. Tobin (red.), *Key Works in Critical Pedagogy* (s. 253–278). Rotterdam/Boston/Taipei: Sense Publishers. DOI: 10.1007/978-94-6091-397-6_15.
- Kincheloe, J.L., McLaren, P. (2011e). Rethinking Critical Theory and Qualitative Research. W: K. Hayes, S.R. Steinberg, K. Tobin (red.), *Key Works in Critical Pedagogy* (s. 285–326). Rotterdam/Boston/Taipei: Sense Publishers. DOI: 10.1007/978-94-6091-397-6_15.
- Kincheloe, J.L. (2011f). Critical Ontology and Indigenous Ways of Being: Forging a Postcolonial Curriculum. W: K. Hayes, S.R. Steinberg, K. Tobin (red.), *Key Works in Critical Pedagogy* (s. 333–350). Rotterdam/Boston/Taipei: Sense Publishers. DOI: 10.1007/978-94-6091-397-6_15.
- Kincheloe, J.L., McLaren, P., Steinberg, S.R. (2011). Critical Pedagogy and Qualitative Research: Moving to the Bricolage. W: N.K. Denzin, Y. Lincoln (red.), *The Sage Handbook of Qualitative Research* (s. 163–177). Thousand Oaks, CA: Sage Publishing, 4th Edition.
- Kubinowski, D. (2010). *Jakościowe badania pedagogiczne. Filozofia, metodyka, ewaluacja*. Lublin: UMCS.
- Kubinowski, D. (2017). Badania pedagogiczne w „kalejdoskopie” paradygmatów, orientacji, podejść, metod nauk humanistycznych, społecznych i stosowanych. W: D. Kubinowski, M. Chutorański (red.), *Pedagogika jako humanistyczno-społeczna nauka stosowana: konsekwencje metodologiczne* (s. 15–27). Kraków: Impuls.
- Lèvi-Strauss, C. (2001). *Myśl nieoswojona*. Tłum. A. Zajączkowski. Warszawa: Wydawnictwo KR.
- Malewski, M. (2017). Badania jakościowe w naukach społecznych. O potrzebie metodologicznej wyobraźni. *Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja*, nr 4(80), 105–120.
- Marciniak, Ł. (2015). Teorie pracujące. Pragmatyzm w ujęciu badaczy z grupy Chicago School Irregulars. *Przegląd Socjologii Jakościowej*, 11/1, 40–53.
- Phillips, D.C. (1990). Positivist Science: Myths and Realities. W: E.G. Guba (red.), *The Paradigm Dialog* (s. 31–45). California: Sage.
- Pryszmont, M. (2020). *Metodologia jako sztuka wyjścia. Podejścia badawcze i praktyki edukacyjne w andragogicznych studiach nad macierzyństwem*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza ATUT.

- Rogers, M. (2012). Contextualizing Theories and Practices of Bricolage Research. *The Qualitative Report*, 17(7), 1–17. DOI: 10.46743/2160-3715/2012.1704.
- Rudnicki, P. (2016). *Pedagogie małych działań. Krytyczne studium alternatyw edukacyjnych*. Wrocław: WN DSW.
- Sadoń-Osowiecka, T. (2009). Bricolage jako konstruktywistyczne podejście do badań edukacyjnych. Patchwork o bricolage'u. *Problemy Wczesnej Edukacji*, 2(10), 72–81.
- Schwandt, T.R. (1990). Paths to Inquiry in the Social Disciplines: Scientific, Constructivist, and Critical Theory Methodologies. W: E.G. Guba (red.), *The Paradigm Dialog* (s. 258–277). California: Sage.
- Spychalska-Stasiak, J. (2020). Bricolage in Scientific Research Practice. An Attempt at Grasping the Meaning of the Concept. *Culture and Education*, 2(128), 113–136. DOI: 10.15804/kie.2020.02.07.
- Steinberg, S.R. (2011). Foreword. For My Next Trick, I'll Need a Volunteer. W: K. Hayes, S.R. Steinberg, K. Tobin (red.), *Key Works in Critical Pedagogy* (s. IX–XIII). Rotterdam/Boston/Taipei: Sense Publishers. DOI: 10.1007/978-94-6091-397-6_15.
- Willinsky, J. (2010). Joe L. Kincheloe, 1950–2008. *Cultural Studies Critical Methodologies*, 10(5), 366–367. DOI: 10.1177/1532708610374717.
- Wrześniewski, P. (1995). Pojęcie złożoności w świetle teorii samoorganizujących się systemów. *Filozofia Nauki*, 3(4), 131–146.